

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГРИЦАК Наталія Василівна

ТРАДИЦІЙНІ КОМПЛЕКСИ КАЗКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Ю.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата
філологічних наук

Київ - 1993

00814541 (N)

Робота виконана в Інституті української мови АН України

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
О.О.ТАРАНЕНКО

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
С.Я.БРОМЛЕНКО,

кандидат філологічних наук
В.О.ВИННИК

Провідна організація - Київський державний педагогічний інститут
ім. М.Драгоманова.

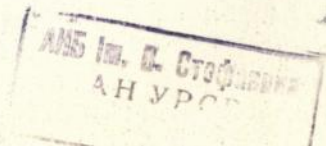
Захист відбудеться " 10 " лютого 1993 р. о _____ год.
на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 в Інституті
мовознавства ім. О.О.Потебні АН України.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту
мовознавства АН України.

Автореферат розіслано " _____ " _____ 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.ОЗЕРОВА

Необхідність вивчення мови казки як джерела зображально-виражальних засобів сучасної літературної мови визначає актуальність обраної теми. У даній роботі розглядаються питання входження системи усталених традиційних елементів казки в літературну мову та їх освоєння нею. Метою роботи є дослідження традиційних комплексів казки /ТКК/ сучасної української мови. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

а/ з'ясувати, чим зумовлений склад ТКК у сучасній українській мові;

б/ охарактеризувати структуру ТКК;

в/ визначити функціонально-стильові особливості ТКК;

г/ з'ясувати, які зрушення в семантиці відбуваються при використанні ТКК у новому контексті;

д/ визначити характер варіантності ТКК та розглянути можливі їх трансформації.

На захист виносяться положення дисертації:

1. Джерелом відомих сучасній українській мові ТКК є казки Східної України, що зумовлюється як загальними умовами формування нової української літературної мови на середньонадніпринський основі, так і особливостями структури та ритмомелодики ТКК казок цього регіону.

2. ТКК використовуються для стилізації мови під казку, народнорозмовну мову, виступають у ролі заголовків або їх частин, використовуються як засіб сатиричного та алегоричного зображення, поетизації, доступний спосіб звернення до дитячої аудиторії. По-за казкою ТКК можуть виконувати свою первісну функцію – називати казкові реалії, служити обрамленням, оформляти традиційні для казки елементи сюжету, а також використовуватися на позначення реально існуючих предметів, осіб, дій та ознак. Сфера найширшого використання ТКК – розмовний стиль та художня література.

3. ТКК, що функціонують у сучасній українській мові, виступають у формі складних слів, фразеологізмів, словосполучень і речень, що мають властивість регулярного відтворення.

4. Сфера використання досліджуваних одиниць зумовлена в основному їх значенням у казці. Проте в новому контексті це значення має тенденції до розвитку. Співвідношення ТКК з новим поняттям у ряді випадків приводить до структурно-семантичних змін.

У переносному значенні ТКК найчастіше виражають оцінне переносне значення. Шлях розвитку значення залежить від особливостей структури ТКК.

5. Ряд ТКК сучасної української мови функціонує в незмінній формі, інші ТКК – у декількох варіантах. У межах традиційних номінацій казки поширела фонетико-орфографічна та морфемна варіантність. Варіювання компонента традиційної номінації казки, співвідносного з лексемою, відбувається в основному в межах одиниць, відомих народній казці. Традиційним формулам казки властиві лексичні варіанти, а також структурно-морфологічні і структурні зміни. ТКК можуть зазнавати авторських трансформацій.

6. Експресивно-емоційний елемент у значенні ТКК пов'язаний з їх структурними особливостями та асоціативним зв'язком з казкою.

Методи дослідження. Спостереження за мовними одиницями та їх класифікація передбачає як основний описовий метод. При дослідженні семантичної структури і використання ТКК застосовуються окремі елементи компонентного і контекстуально-стилістичного аналізу.

Об'єктом дослідження є дво- і багатоконпонентні стійкі словесні утворення в сучасній літературній мові, що походять з української народної казки, виконують у ній роль назв казкових реалій, персонажів, формують традиційні елементи сюжету або служать обрамленням, тобто одиниці, які у фольклористичних дослідженнях названі традиційними формулами казки і традиційними казковими номінаціями. При визначенні походження ряду одиниць виникають певні труднощі: іноді важко визначити, чи стійкий комплекс характерний для казки чи для іншого жанру народної творчості. Крім того, самі фольклорні тексти постають в основному на ґрунті розмовної мови, тому однопланове віднесення усталених казкових комплексів тільки до фольклорного джерела є значною мірою умовним. У пропонуваній роботі ми виходимо з такої робочої гіпотези: ТКК вважаються ті одиниці, що вже описані як казковий елемент фольклористами.

ТКК поділяються на традиційні формули казки /ТФК/ і традиційні номінації казки /ТНК/. До ТФК належать загальні місця, що є в найвищій мірі стереотипними і часто набувають характеру сло-

весних формул, відтворюються у фольклорному тексті відповідно до розвитку сюжетної лінії або виступають суто орнаментальним засобом. За традицією їх поділяють на ініціальні, медіальні і фінальні формули, або казкові зачини, внутрішні казкові словесні формули і казкові кінцівки, наприклад: жив собі; ні в казці сказати, ні пером описати; вам казка, а мені бубликів в'язка. Більшість номінацій на позначення казкових персонажів і предметів утворені описово. До ТКК належать дво- і багатокомпонентні номінації, які, принаймні частково, зберігають відмінкову парадигму, отже, зберігають і зовнішні ознаки словосполучення. Крім того, у художній літературі спостерігаються усталені одиниці, які походять з однієї казки, загальновідомої і поширеної. Вони співвідносяться з внутрішніми медіальними формулами і зумовлюються повторюваністю функцій персонажів не в різних казках, а в одній: за сім грошів куплена, на всі боки луплена; бітий небитого везе; ловись, рибко, маленька і велика тощо.

Матеріалом роботи є українські народні казки та твори сучасної української літератури. У дисертації використані переважно дореволюційні видання казок, оскільки ці видання краще ніж сучасні відтворюють регіональні мовні особливості. Сучасні видання можуть дещо змінити картину поширення ТКК, проте такі дані не можуть поставити під сумнів результати дослідження, а швидше стануть підтвердженням шляхів поширення ТКК, відомих літературній мові. Великий період у розвитку літературної мови - від І.Котляревського до наших днів, з творів якого дібраний фактичний матеріал, зумовлюється рядом причин. По-перше, прагненням показати процес відбору з усієї групи ТКК одиниць, що потрапили з фольклору в літературну мову. По-друге, використання фольклорних елементів тісно пов'язане з періодами розвитку літературної мови, а також з індивідуальним стилем письменника. Крім того, самі ТКК є досить помітними одиницями для того, щоб їх нагромадження справляло враження вишуканості стилю, це під силу лише великим майстрам, як, наприклад, Леся Українка, Ліна Костенко. Тому для того, щоб зібрати достатню для аналізу кількість мовного матеріалу, який якнайширше представляє відомі у фольклорі ТКК і засвідчує різнопланове їх використання, і виникла потреба звернутися до творчості письменників відзначеного періоду, для якої

характерні ТКК.

Наукова новизна дослідження вбачається в тому, що в дисертації висвітлюється одне з маловивчених питань українського мовознавства – елементи епічного фольклору, а саме казки як виражальні засоби літературної мови. Аналіз вживання ТКК у новому контексті сприятиме глибшому усвідомленню сутності фольклоризмів як одного із складових елементів сучасної літературної мови. Теоретичне і практичне значення роботи полягає в необхідності чітко кваліфікувати ТКК, виявити закономірності в їх функціонуванні, формі, структурі, розвитку значення, можливостей щодо варіювання і трансформацій. Зібраний і описаний матеріал має цінність для лексикографічної роботи, оскільки систематизуються і подаються в різноманітних контекстах недостатньо поки що досліджені мовні одиниці.

Апробація дослідження. Дисертація обговорена на засіданні відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови АН України. Окремі положення роботи знайшли відображення в п'яти публікаціях автора, а також у виступі на Міжнародному симпозиумі "Леся Українка і світова культура" /Луцьк, 1991/.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, покажчика посилань та списку умовних скорочень.

Зміст дисертації

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, визначаються актуальність, наукова новизна, предмет і об'єкт дослідження, формулюється мета і завдання дисертації, характеризується фактичний матеріал, з'ясовуються методи дослідження, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, викладаються теоретичні засади виділення і аналізу ТКК, формулюються положення, що виносять ся на захист.

У першому розділі – "Джерела ТКК сучасної літературної мови та традиції використання ТКК" – уточнюється зміст поняття "традиційні комплекси казки". У сучасній літературній мові функціонують не всі ТКК, відомі фольклору. Це явище зумовлюється рядом причин, а саме: особливістю структури даних одиниць, межами територіального поширення ТКК, їх усталеністю, евфонічним ефектом і закріпленням у свідомості мовців звукового комплексу ТКК з

казков, а також творчим зв'язком письменника з фольклором, його свідомою орієнтацією на певні мовні традиції літературного процесу і на місцеві мовні традиції. Тобто активізація ряду ТКК у літературній мові пов'язана з регіональними особливостями орнаментування казки і з традиціями використання ТКК у творах художньої літератури, насамперед у творчості тих письменників, які вплинули на формування сучасної української літературної мови.

У творах нової української літератури ТКК більш усталені щодо складу і форми, ніж у фольклорних текстах. Казки з однаковими мотивами можуть мати ТКК, які різняться за лексичним складом, граматичною формою слів-компонентів, фонетично, за структурою, можуть мати різні ТКК, а також матеріальне і нульове вираження ТКК. Аналіз територіальних різновидів ТФК, які безпосередньо стосуються викладу сюжету, показав, що казкар намагається передати не стільки формулу, скільки образність казки, створений словом чуттєвий традиційний образ, спосіб, напрямок вираження думки засобами мови. Тому ТФК мають, зокрема, особливості, характерні для діалектної мови, і не варто розмежовувати фонетичні, граматичні і лексичні особливості досліджуваних одиниць, оскільки ТФК у казці співвідносні із словосполученнями і реченнями, виділення одного з напрямків було б штучним /пор.: пріона душа смердит, прісна душа тут є, руська кость пахне/.

На всій території України в казках спостерігаються варіанти медіальних, ініціальних та фінальних ТФК, безпосередньо пов'язаних із сюжетом, хоч у ряді випадків наявні значні структурні і компонентні зміни ТФК. Всі ТФК у формах, відомих мові сучасної художньої літератури, представлені в казках Наддніпрянської України. Чим західніший від Наддніпрянської України регіон, у якому записана казка, тим менше ТФК супроводжують мотив, а також менше уваги приділяється зовнішній формі ТФК. Іноді на місці відомої в східному регіоні формули спостерігається тільки одне співзвучне з компонентом ТКК слово: й не здумать, і не згадать, тільки в казці сказать /Рудченко, 1869, 124/; ні в казці сказать, ні пером написать /Чубинський, 1878, 282/; не можна сказати /Левченко, 1928, 376/; /такий, що/ ни можна /Левченко, 1928, 327/; не розкажеш /Зінчук, 1986, 76/. Випадки, коли заміна лексеми в складі ТФК дещо трансформує її зміст, - рідкісні,

в основному вони спостерігаються на Закарпатті, рідше - у Галичині.

Оскільки ТКК використовуються в мові здебільшого як стилістичний прийом, то важливе "впізнання" казкового походження ТКК. Серед ряду модифікацій цієї вимози найбільше відповідають римовані ТФК. Римовані і ритмізовані ТФК є найбільш усталеними і відтворюваними, вони характерні для казок південно-східної групи говорів і навіть представлені в чужих мовних і діалектних середовищах. Мова казок Закарпаття і Галичини характеризується мінімальною ритмічною організацією тексту. Римовані і неримовані ТФК часто розрізняються за структурою, перші здебільшого є складними словосполученнями і реченнями, оскільки поширюються словосполученнями і словами, що містять звуковий повтор.

ТФК орнаментального характеру, що безпосередньо не пов'язані із сюжетом казки, більшою мірою залежать від місцевих традицій і індивідуальних уподобань оповідача. Це різні одиниці, проте ритмізовані і римовані у всіх регіонах України. Мотив гостювання казкаря на бенкеті є найпоширенішим. Він не характерний тільки для закарпатського регіону. Решта ТФК - ініціальні і фінальні - найбільшою мірою розвинені на Закарпатті і на Наддніпрянській Україні. Формули цих регіонів можна певною мірою противопоставити, оскільки характерні для Закарпаття ініціальні і фінальні ТФК не зустрічаються в казках Східної України і навпаки. Однак частина характерних для Закарпаття орнаментальних ТФК спостерігається на Буковині і в Галичині. Більшість ТФК, що є в казках Наддніпрянської України, поширені й на решті території, проте їх використання є менш інтенсивним /пор.: на вербі дзвінчик, нашій казці кінчик; сіла баба на стілець - нашій казці кінець; живуть і тепер, якщо їм ся жили не порвали - Закарпаття і живуть-поживають, добро наживають; живуть і хліб жууть, постолом добро возяць; вам казка, а мені бубликів в'язка - Наддніпрянська Україна.

ТНК також мають регіональні особливості і різне територіальне поширення. Назви одного персонажа або предмета можуть різнитися. ТНК в основному мають відмінності в лексичному складі та фонетичному оформленні. Двокомпонентні ТНК, які називають чарівні предмети, найхарактерніші для казок Південно-Східної України

/меч-самосіч, бриль-невидим, гуслі-самогуди/. Для західних регіонів характерний словесний опис чарівного предмета, а також є випадки, коли "шабля, що сама рубала" названа "злотою шаблею" тощо. Для закарпатських і галицьких казок також не типові багатокомпонентні ТНК на позначення персонажів казок /пор.: баба /Лінтур, 1969, 47/, мала дитина /Яворський, 1915: 52/, хлоп на півлікті, а борода в него на півтора лікті /Роздольський, 1899, 49/, сім шкір калита, по коліно борода /Левченко, 1928, 310/, дід на ногіть, борода на локіть /Чубинський, 1878, 232/. Та ж закономірність простежується і в анімалістичних казках. Такі ТНК, як коза-дереза, лисичка-сестричка, вовчик-братик, півник-братик та деякі інші, спостерігаються тільки в найпопулярніших казках усєї території України, а саме: "Коза-дереза", "Лисичка та вовк", "Котик і півник", "Рукавичка" та деяких інших. Незначною мірою відрізняються в цих казках і повторювані внутрішні формули, які тільки в одному фольклорному тексті і функціонують: рубайся, дерево, я пряме, я криве /Рудченко, 1870, 7/; ломися, патичку, то кривенький, то гузоватий /Левченко, 1928, 290/.

Зіставляючи відомі літературній мові ТНК з ТНК фольклорних текстів, можна зробити висновок, що всі вони представлені в казках Південно-Східної України. На інших територіях спостерігаються не всі ТНК або у формах, що не характерні для української літературної мови.

Здавна література брала з фольклору не вироблені ще нею засоби художнього зображення. Сфера використання досліджуваних одиниць - жива народна мова, а засвоєння літературною мовою багатств народної мови спостерігається в періоди становлення національних літератур, а також у ті відповідальні періоди в житті народу, коли відбувається об'єднання кращих сил на розв'язання поставлених історією завдань. ТНК поширені у казках на всій території України, однак надбанням загальнонародної мови стали одиниці, властиві південно-східній групі говорів. Це зумовлено високою частотністю ТНК у творчості письменників, які значною мірою сприяли усталенню норм нової української літературної мови. Утвердження національно-самобутньої літератури відбувається в руслі побутово-етнографічних традицій відображення народного життя. Записи "з народних уст" сприяли привнесенню і.Котлярев-

ським, Марком Вовчком, І.Карпенком-Карим, І.Нечуєм-Левицьким, М.Старицьким, М.Кропивницьким у літературну мову першої половини ХІХ ст. значної кількості ТКК. Тут вони, як і в казці, є загальновідомими штампами і використовуються для стилізації літературної мови під народнорозмовну. Протягом другої половини ХІХ ст. українська писемна мова звільнилась від надмірного етнографізму, ТКК починають використовувати як стилістичний прийом, що супроводжується розширенням їх функцій і семантики.

Проаналізований матеріал засвідчує, що в період формування нової української літературної мови до творів художньої літератури широко залучаються ТКК, які мають ознаки художнього мовлення і найбільше поширені в Східній Україні. Письменники, яких мовознавці називають провідниками впливів південно-західного наріччя в галузі лексики і фразеології ХІХ ст., - І.Франко, О.Кобилянська - надають перевагу одиницям, які відомі на всій території України. Мова творів провідних письменників ХІХ ст. Полісся - Л.Глібова, Лесі Українки - відзначається більшою продуктивністю ТКК, ніж казки цього регіону. Оскільки ТКК Наддніпрянської України і Полісся в основному різняться частотністю, то стверджувати, що інтенсивне використання досліджуваних одиниць у творчості Л.Глібова і Лесі Українки пов'язане з орієнтацією на зразки фольклору Східної України, а не з особливостями творчої манери письменників, немає вагомих підстав. Очевидно, ці два фактори посилювали один одного.

У другому розділі - "Структурно-граматична, стилістично-експресивна і семантична характеристика ТКК" - акцентується нерозривний зв'язок структури, функціонування і значення ТКК поза фольклорним твором у художньому та розмовному мовленні.

Для того, щоб з'ясувати структурні особливості ТНК у літературній мові, необхідно проникнути в механізм утворення казкових формул-кліше.

ТНК за структурою - це словосполучення або слова, що належать до номінативної сфери мови. Серед ТНК є словосполучення з традиційним для казки атрибутивним елементом /золоте яечко, чарівне слово, золоті волосини, срібне яблучко/, що додається до широкого кола назв предметів, вказуючи тим на їх незвичайність, казковість. Проте здебільшого в ТНК міститься вказівка на те, в

чому полягає незвичайність казкового предмета. За структурою — це складні слова-жкстапозити /гуси-лебеді, килим-самольот, чоботи-скороходи/, атрибутивні словосполучення — субстантивно-ад'єктивні і субстантивно-субстантивні /жива вода, калинова сопілка, хатка на курячій ніжці/ . На межі слова і словосполучення перебуває група ТНК — назви персонажів анімалістичних казок /мишка-шкряботушка, зайчик-побігачик, бичок-третячок/, оскільки значення всієї одиниці незначною мірою зумовлене другим компонентом, який варіюється в народних казках і здебільшого вказує на те, що це персонаж казки, а також втратив властивості повнозначного слова.

Більшість номінацій на позначення персонажів чарівної казки — це лексикалізовані словосполучення, що називають одиничні поняття — казкові істоти.

Ряд ТНК-словосполучень у сучасній літературній мові є фразеологізмами. Це ТНК молочні ріки, кисільні береги; жива /жируща, цілюща, живуща і цілюща/ вода; хатка на курячій ніжці, тридцять /тридцятье/ царство.

Виділення ТФК з тексту пов'язане з рядом структурних особливостей. ТФК вже у фольклорному творі сприймається як "прикраса", щось самодостатнє, створене за законами народної поезики, чому сприяють ритмічна організація і рима.

У структурі ТФК спостерігаються такі особливості: 1. Серед ТФК багато бінарних конструкцій. Мінімальні одиниці становлять парні сумарні зближення /поспішитись-поскоритись/ . Сурядний зв'язок слів однієї частини мови найбільшою мірою забезпечує ритмічну організацію тексту /не по днях, а по годинах/ . 2. Центр ТФК можуть становити підрядні словосполучення із спільнокореновими головним і залежним словами /слихом слихати/ . Такі структурні риси характеризують більшість ТФК, проте зустрічаються вони здебільшого не в "чистому" вигляді, а як елемент ТФК, безвідносно до того, чи ТФК є словом, словосполученням, фразеологізмом або реченням, наприклад: Скоро казка кажеється, та не скоро діло робиться.

ТФК — це одиниці різних рівнів мови: складні слова /жити-поживати/, підрядні словосполучення /слихом слихати/, сурядні словосполучення сполучникові /чи довго, чи недовго/ і безсполучникові /битись, не ширитись/, змішані складні словосполучення із

сурядно-підрядним зв'язком /Їсти, пити, хороше ходити/. Характерною особливістю ТФК є те, що сурядний зв'язок слів-компонентів переважає. Серед ТФК-речень найбільше простих односкладних речень /Півцарства віддам/ і складносурядних речень, частини яких є односкладними реченнями /Ні в казці сказати, ні пергом описати/. В окремих випадках ТФК може становити складну синтаксичну структуру: "Ідеш день - чия земля? Калитчина; Ідеш два - чия земля? Калитчина; Ідеш три - чия земля? Калитчина" /І.Карпенко-Карий/.

Поділ ТФК на словосполучення і речення є досить умовним. Можна спостерігати ТФК-речення: "Чи по неволі, чи по волі? - кричить аркагський їм горлань" /І.Котляревський/. Така практика використання ТФК започаткована в самій казці.

Серед ТФК-фразеологізмів засвідчуються такі одиниці: за тридев'ять земель; за царя Гороха; вдень з вогнем; слихом слихати /видом видати/; і не сказати, і не описати; не по днях, а по годинах; у тридев'ятому царстві; жити, хліб жувати; чи по волі, чи по неволі; голова з плеч.

Основне призначення ТКК - художнє зображення дійсності. Через особливість семантики і стилістичну маркованість досліджувані одиниці по-різному представлені у функціональних стилях мови.

У науково-популярному і публіцистичному стилях спостерігаються поодинокі випадки використання ТКК, в епістолярному стилі ТКК також є малопродуктивними, проте наявність ТКК у листах пов'язана значною мірою з індивідуальним стилем. Висока частотність ТКК у розмовному стилі та стилі художньої літератури зумовлена експресивно-емоційним елементом у їх значенні, а також структурними особливостями, оскільки алітерація, асонанс, ритм, рима створюють особливу взаємодію компонентів, яка ускладнює сприйняття змісту.

У творах художньої літератури ТКК можуть виконувати функції стилізації під казку, народнорозмовну мову, виступати як заголовки або бути складовою частиною заголовка, використовуватися як засіб сатиричного та алегоричного зображення, поезифікації, доступний спосіб звернення до дитячої аудиторії. Всі названі функції ТКК пов'язані з прямим їх призначенням - називати казкові реалії, формувати традиційні елементи сюжету, служити обра-

мленням тощо - і пізнанням нарकोлишньої дійсності, усвідомленням її через засоби мови. Поза фольклорним твором ТКК у прямому значенні виступають у складі порівняльних, протиставних або умовних конструкцій у тих випадках, коли йдеться безпосередньо про казкові персонажі. Фантастичні образи сну, уяви, марення також можуть передаватися через образи, що властиві казці. Первісну функцію виконують ТКК у наукових текстах, у яких мова казки або система її образів виступають об'єктом дослідження.

У переносному значенні продуктивніше функціонують ТНК, ніж ТФК. В асоціативні зв'язки втягуються назви не тільки конкретних предметів, а й абстрактних понять. Це образні назви - характеристики предметів, людей, тварин, явищ тощо: "То були важкі часи. А хіба сьогодні ти вже бачиш молочні ріки з кисільними берегами?" /М.Стельмах/. ТФК можуть називати дію, проте вони частіше характеризують її, дають їй якісну оцінку: "Буду їсти та пити, та хороше ходити, - звісно, так, як панові вельможному годиться" /Марко Вовчок/; "Гостро пахло дощем, хоч, може, він випав десь за тридев'ять земель" /Л.Дмитерко/.

Не всі поняття реальної дійсності, названі через ТКК, співвідносяться із загальномовними словами-синонімами, іноді знайти повний еквівалент ТКК, вжитому в переносному значенні, важко навіть описово: "Вже як висіялися піднебесні зорі, прибув до котежку голова. Та не сам, а з скатертиною-самобранкою. Схрестилися келихи, стукотіли, як кастаньети, щелепи. Щоб уповноважені уповні важили" /В.Крижанівський/.

ТКК - це одиниці, що сприяють образному висвітленню думки. Різні якості або ознаки предметів, явищ тощо, виділені у сприйнятті денотата і покладені в основу його найменування, можуть викликати аналогічні асоціації з казковими персонажами. Проте ТКК поза фольклорним твором можуть мати фразеологічне значення. У такому випадку домінуючим виступає переносне значення, а зміст мотивуючого словосполучення відходить на задній план: "Ти також проси батька, щоб нікуди не їхали за тридев'ять земель" /М.Стельмах/. Отже, паралельне функціонування ТКК у казці зумовлює їх зміст, образність, форму і сферу використання в сучасній українській літературній мові.

Дослідження функцій ТКК у мові художньої літератури пока-

зало, що вони можуть вживатися в прямому і переносному значеннях. Поза фольклорним твором актуальним є спостереження над формуванням переносних значень досліджуваних одиниць. ТНК найактивніше формують переносні значення. У творах літератури як засіб художнього зображення зустрічаються номінації золоте волосся, Залізні нігті, чарівне слово. У таких словосполученнях асоціативні зв'язки з фольклорним твором простежуються в незначній мірі, проте й не втрачаються повністю, оскільки саме така сполучуваність слів для мовців не виступає новою: "Коси було дуже багато. Ви грали на ній, як на арфі. Усі золоті волосинки дзеніли у Вашій тьмі" /Л.Костенко/. Словосполучення-ТКК, що конкретизують казковий образ і виступають специфічними казковими номінаціями, можуть переосмислюватися як у цілому, так і лише в своєму атрибутивному компоненті. Пор.: 1. "Так би й лежала я завжди над сею живою водою, Дивилась би, як без жалю силе перли вона й самопвіти на побережжя каміння" /Леся Українка/; 2. "Живою водою для народу могла бути, як показала Марко Вовчок у своїх оповіданнях і повістях, воля, соціальна справедливість, якої віками ждало покріпачене селянство" /В.Хоменко/.

У казці кожен компонент ТНК тяжіє до прямого значення, номінативне словосполучення називає казкову реальність у цілому. Переносне значення, яке виникає на основі цілісної номінації, може бути регулярним і нерегулярним. Якщо у відповідному контексті тільки атрибутивний компонент вжитий у переносному значенні, то це метафора, яка асоціативно пов'язана з ТКК. Переносне значення складних слів утворюється на основі всіх їх компонентів: "З трави дививсь на скатерть-самобранку промитих шин штампований удав" /Л.Костенко/. Спостерігається активізація семантичної наповненості першого компонента зближень сумарної семантики, другий - майже повністю делексикалізується, основним у семантиці слова стає не узагальнююче відображення предмета, а конотативний зміст слова: "Тесля вже був на роботі і стояв біля вимитого, як завжди, віконця, з якого відкривалося йому глиняське "царство-государство" з усіма ранковими барвами, звуками, ритмами, до яких він не міг звикнути після Краматорська" /В.Земляк/.

ТНК анімалістичних казок у переносному значенні найбільше вживаються на позначення тварин, комах, що їх називає перший

компонент: "Спустилися з гатки один за одним, крок в крок; як згряя вовчиків-братиків" /Г.Тютюнник/. Слова цієї групи також здатні образно характеризувати людину, метонімічне переосмислення внаслідок суміжності об'єктів первинної і вторинної номінації менш поширене.

Більшість словосполучень на позначення персонажів чарівної казки - баба-яга, Кощій Безсмертний, Змій Горинич, спляча царівна тощо - характеризуються усталеним переносним значенням. У цій групі ТНК відбувається заміна або усунення архісеми і збереження диференційної осми, що стає вихідною семою найменування.

Спроба з наукового погляду обґрунтувати реальне існування живої і мертвої води, жар-птиці, триголового змія, хатки на курячих ніжках тощо показують механізм формування значення ТНК як називання людиною невідомих їй явищ і предметів через метафоричне переосмислення найменування, через пізнані предмети і властивості речей. Ці назви закріплюються в переказах, легендах і, на решті, в процесі історичного розвитку у зв'язку з іншим усвідомленням людиною свого місця в природі та суспільстві потрапляють у казку. У казці відбувається процес, що є зворотним деметафоризації. Словосполучення сприймається як вжите в прямому значенні. Оскільки метафорам властива антропонімізація явищ, зооморфні образи, то їх розуміння в прямому значенні створює фантастичні образи, що знаходять розвиток у казці. Ті одиниці, що не використовувалися паралельно в розмовній мові з метафоричним значенням /атрибутивний елемент у переносному значенні/, розвивають у сучасній літературній мові переносні і фразеологічні значення /пор.: стіл на ніжках і хатка на курячих ніжках/.

Серед ТФК у сучасній літературній мові з ініціальних формул найбільшого поширення набули жив собі, за тридев'ять земель, у тридев'ятим царстві і за царя Гороха, із фінальних - на цьому казочці кінець; жити-поживати /добро наживати/; жити, хліб жувати; по бороді тече, а в рот не попадає, з медіальних - днем з вогнем /не знайти/; чи довго, чи недовго; не по днях, а по годинах.

ТФК, що у фольклорному творі функціонують як речення, використовуються в мовних ситуаціях, що нагадують обставини, викладені у казці, і тому поза фольклорним твором зазнають здебільшого тільки часткового переосмислення декількох компонентів, набу-

вають ширшого метафорично узагальнюючого значення. Це одиниці битий небитого везе; скоро казка мовиться; чи битися, чи миритися; ловися, рибко, мала й велика; піди туди - не знаю куди; голова з плеч тощо.

Найбільш активно серед ТФК набувають переносних значень медіальні формули казки. ТФК або їх частини, співвідносні із словосполученнями, виконують номінативну функцію, отже, легше переходять до розряду фразеологічних одиниць, ніж ТФК-речення.

У третьому розділі - "Варіанти і трансформації ТКК у творах художньої літератури" - розглядаються форми ТКК, засвідчені літературними творами та лексикографічними працями. Ряд ТКК функціонує в незмінній формі, інші - виступають у декількох варіантах, що зумовлено їх побутуванням у казках різних регіонів, наявністю близьких за значенням ТКК та варіюванням одиниць в самій казці. Спостерігається також процес узгодження початкової моделі або форми компонентів ТКК з новими нормами сучасної літературної мови, оскільки більшість досліджуваних одиниць мають у своєму складі архаїчні елементи.

Серед ТНК, що називають персонажів анімалістичної казки, поширена варіантність другого компонента, який вже у фольклорному творі втратив лексичне значення, виступає ненормативним з погляду літературної мови, вживається лише в складі ТНК: зайчик-побігайчик, зайчик-лапанчик, зайчик-вуханчик, зайчик-стрибайчик тощо. ТНК на позначення казкових істот - Баба-Яга, Кошій Безсмертний - можуть зазнавати еліпсації. Крім того, ТНК Баба-Яга існує і в поширеному варіанті. Синонімічні за значенням одиниці тридев'яте царство і царство-государство походять з однієї ТФК /"Деся-не-деся в тридесятому царстві, в іншому государстві жив царь з царицею, чи князь из княгиней й було в їх два сини" /Куліш, 1857, 60/. Компоненти тридев'ятий і тридесятий вже у фольклорному творі за значенням не розрізняються, що дає підставу одиниці тридев'яте царство і тридесяте царство вважати варіантами однієї ТНК. ТНК Соловей-розбійник, скатерть-самобранка існують у мові художньої літератури у декількох морфологічних варіантах, одиниці море-океан, килим-самольот мають фонетико-орфографічні варіанти. ТНК чоботи-скороходи і жива вода можуть також зазнавати еліпсації. Особливо багато варіантів засвідчено у

ТНК жива вода; хатка на курячій ніжці; молочні ріки, кисільні береги. Крім морфологічних і лексичних змін компонентів, ТНК молочні ріки і кисільні береги властива структурна зміна, а ТНК жива вода - фонетико-орфографічна.

Факт існування героя є найпоширенішим елементом ініціальної формули. В українській народній казці це ТФК жив собі, жив був, був собі. У творах літератури також спостерігається форма жив-був собі, що є своєрідним поєднанням усіх трьох. Одиниці живуть, хліб жують; живуть-поживають, добро наживають можуть зазнавати поширення, субституції, контамінації компонентного складу. Як фразеологізм у літературній мові широко відома ТФК за царя Гороха. У творах художньої літератури останній компонент може замінюватися. Одиниця відома і в поширених варіантах, де власна назва змінюється відповідно до потреби римування /за царя Гороха /Хмеля, Митрохи/, як людей було трохи /жменя/ і за царя Панька /Синка, Томка/, як була земля тонка/. Для ТФК солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити; ні в казці сказати, ні пером описати; слихом слихати, видом видати характерні морфологічні варіанти, а також вивільнення від атрибутивних, об'єктних і однорідних елементів. ТФК чи по волі, чи по неволі; днем з вогнем; не по днях, а по часах виявляють тенденцію до вирівнювання невластивих сучасній українській літературній мові форм.

Дослідження варіантів та трансформацій ТНК виявило, що в межах ТНК поширена в основному фонетико-орфографічна та морфемна варіантність. Варіювання компонента ТНК, співвідносного з лексемою, відбувається, як правило, лише в межах одиниць, що відомі народній казці. ТНК не виявляють тенденцій до лексичних трансформацій. Авторська заміна в більшості випадків пов'язана із зміною плану змісту одиниці, вона приводить до руйнування ТНК. Навіть деякі незначні трансформації на рівні морфем /заміна морфа/ можуть привести до розкладу ТНК. Більшість ТФК, на відміну від ТНК, мають варіанти, а також частіше зазнають авторських трансформацій, що пов'язано з їх якісним і кількісним складом. Варіювання ТФК може мати структурно-морфологічний характер, проте лексичні варіанти та трансформації компонентів ТФК є більш поширеними. Для ТФК характерні структурні зміни. Найтиповіша структура, в основі якої лежить дієслівне сурядне

словосполучення, трансформується шляхом усічення: а/вивільнення від однорідних елементів з усіма залежними словами; б/ вивільнення від об'єктних і ад'єктивних компонентів. Двочленні структури, як правило, не зазнають трансформацій і не мають варіантів.

У висновках сформульовані загальні положення, що впливають з аналізу мовного матеріалу в розділах дисертації.

За темою дисертації опубліковані такі праці:

1. До типології фразеологічних одиниць в українських народних казках // Тези доповідей і повідомлень XV Республіканської діалектологічної наради "Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі". - Житомир, 1983. - С.240-241.

2. Региональные фольклорные элементы в "Народних оповіданнях" Марко Вовчок // Тезиси докладов и сообщений III Республіканської конференції "Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения". - Гомель, 1985. - С. 79-81.

3. Бичок-третячок англійською мовою // Культура слова. - 1988. № 34. - С. 57-60.

4. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць казкової спадщини // Українське мовознавство. - 1990. - № 17. - С. 49-53.

5. Традиційні комплекси казки в сучасній українській мові // Мовознавство. - 1992. - № 2. - С.38-42.

Подписано к печати 17.12.1992г. Формат 60x84/16

Бумага офсетная 50л.-печ.лист, 1,0. Уч.-изд. лист 1,0.

Тираж 100. Заказ 1381. Бесплатно

Полиграф. уч-к Института электродинамики АН Украины,
252057, Киев-57, проспект Победы, 56.

1912

AB 26.735

AB 26.735